

питань стане підставою для плідної наукової дискусії, результатом якої буде зважене та ефективне вирішення проблематичних питань на законодавчому рівні.

Література

1. Анопий В. Проблемы становления торгового посредничества в Украине // Предпринимательство, хозяйство и право. – 1998. – № 6.
2. Гордон А. Представительство в гражданском праве. – СПб., 1879. – 434 с.
3. Господарський кодекс України // Офіційний вісник України. – 2003. – № 11. – Ст. 462.
4. Дрішлюк А.І. Агентський договір у цивільному праві України // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – № 3.
5. Казанцев Л. Учение о представительстве в гражданском праве. Кандидатское рассуждение. – Ярославль, 1878. – 147 с.
6. Красавчиков О.А. Сфера обслуживания: гражданско-правовой аспект // Гражданское право и сфера обслуживания: Межвуз. сб. науч. тр. – Свердловск: СЮИ, 1984.
7. Митний кодекс України від 11 липня 2002 року // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 38-39. – Ст. 288.
8. Международные торговые-посреднические операции // Діловий вісник. – 1996. – № 10.
9. Нерсесов Н.О. Избранные труды по представительству и ценным бумагам в гражданском праве. – М.: Статут, 2000. – 286 с.
10. Про страхування: Закон України від 7 березня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 85 – Ст. 78.
11. Рясенцев В.А. Понятие и природа представительства в гражданском праве // Метод. материалы ВЮЗИ. – М., 1948. – Вып. 2.
12. Северова О.С. Види представництва за римським правом // Вісник Ін-ту внутр. справ. – О., 2000. – № 2.
13. Цивільний кодекс України // Офіційний вісник України. – 2003. – № 11. – Ст. 461.

УДК 347.41

Г.В. Пучкова

ВИДИ ТА ЗМІСТ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ, ЩО ВИНИКАЛИ ВНАСЛІДОК БЕЗПІДСТАВНОГО ЗБАГАЧЕННЯ У КЛАСИЧНОМУ РИМСЬКОМУ ПРАВІ

Історія розвитку цивільно-правового інституту безпідставного збагачення свідчить про те, що рішення в цій сфері спочатку були фрагментарними і формулювалися в римському приватному праві на казуїстичних засадах. Дослідження підстав чинників та характеру таких трансформацій становить значний як теоретичний, так і практичний інтерес, оскільки дає змогу визначити тенденції розвитку зазначеного правового інституту в сучасних умовах. З цих причин доцільним є аналіз формування, поняття та характерних ознак інституту безпідставного збагачення в римському приватному праві з подальшим порівнянням їх з відповідними положеннями цивільного законодавства України, встановлення наявності або відсутності рецепції положень римського права, з'ясування чинників існування аналогічних рішень або відмови від запозичення накопиченого в цій галузі досвіду.

Розробка теорії безпідставного збагачення, що почала формуватися в класичному праві, отримує подальший розвиток і логічне завершення за Юстиніана I (Великого).

У процесі організованої за вказівкою Юстиніана систематизації римського права різноманітні випадки безпідставного збагачення об'єднуються в декілька груп: *condictio indebiti* (позов про повернення незаборгованого), *condictio causa data causa non daturum* (позов про повернення майнового надання, мета якого не досягнута), *condictio ex causa furtiva* (позов, що подається на підставі «крадіжки» – зловмисного привласнення чужого майна), *condictio ex causa iniusta* (позов про повернення одержаного несправедливо чи за неправильною підставою), *condictio sine causa* (загальний позов про повернення одержаного за відсутності правових підстав чужого майна).

Не може вважатися остаточно встановленим, як уже зазначалося, чи одержав визнання в класичному римському праві загальний принцип, що факт збагачення в майні однієї особи за рахунок майна іншої особи без достатньої для того юридичної підстави породжує завжди зобов'язання першого з повернення іншому майна внаслідок безпідставного збагачення. Разом із тим, безперечно, у деяких певних категоріях випадків таке зобов'язання виникало.

Позов про повернення незаборгованого (*condictio indebiti*) є одним із випадків *condictiones sine causa*. «Річчю зобов'язується і той, хто одержав неналежаще, і той, хто помилково заплатив; проти нього може бути вчинено позов за формулою: «якщо ж виявляється, що те і те зобов'язані дати», начебто він отримав позику... Втім цей вид зобов'язання, очевидно, не походить з договору, бо той, хто дає з наміром заплатити, найпевніше хоче припинити зобов'язальні відносини, ніж їх укласти» [5, с. 98].

У цьому уривку Інституцій Гай подав характеристику *condictio indebiti* як зобов'язання «ніби з договору»: відсутність договору (особа платить з наміром ліквідувати юридичні зв'язки з іншою особою, а не для того, щоб установити їх) і визнання юридичних наслідків, подібних до тих, які тягнуть укладення договору (в даному разі – позики).

Власне *condictio indebiti* має такі реквізити: відсутність боргу (справжнього чи удаваного) і помилка обох сторін щодо існування боргу, тобто хибне уявлення про його існування [3, с. 547].

Якщо одна особа сплачує іншій неіснуючий борг, то ця інша особа збагачується за рахунок першої без достатніх для цього правових підстав і зобов'язана повернути безпідставно одержане [10, с. 260]. Із фактичного складу випливає зобов'язання, за яким безпідставно збагачений зобов'язаний повернути все одержане особі, за рахунок якої він збагатився.

Деякі науковці називають не одну мету позову – повернення всього отриманого, а, у залежності від ситуації, повернення лише одного наявного збагачення [2, с. 408]. Це зобов'язання належить до зобов'язань з безпідставного збагачення, бо в даному разі немає правової підстави для платежу, бо немає і самого боргу. *Condictio indebiti* служило, таким чином, для захисту особи, що сплатила борг іншій особі, щодо якої цього боргу не мала (Гай. 3, 91.).

Стосовно цього позову були закріплені й деякі принципові положення, що мали неабияке значення для зобов'язань із безпідставного збагачення взагалі. Вони були підставою, мотивом їх існування і визначення змісту. До числа таких положень можна віднести сентенцію Помпонія: «...згідно з природою справедливо, щоби ніхто не збагачувався на шкоду іншій особі» (Д.12.6.14.), висловлювання Павла: «Стягнення неналежно сплаченого є природним (впливає з природи речей) і тому до складу кондикції належать прирощення речі, переданої як виконання» (Д. 12.6.15.).

«Неналежним» визнається не тільки те, що взагалі не є предметом боргу, але й те, що є предметом боргу одному, а сплачується іншому, чи те, що був винен один, а сплатив інший, як ніби він був боржником» [5, с. 367].

Щоправда, в іншому місці в Дигестах вміщене висловлювання того самого Павла з акцентуванням уваги на дещо інших аспектах цього питання: «Вимога про повернення не може бути поставлена до особи, що одержала своє, хоча б платіж був зроблений не справжнім боржником, а іншою особою...».

Однак у другому фрагменті, який, на нашу думку, не суперечить першому, виражене лише загальновідоме положення про те, що за зобов'язаннями, зміст яких не розрахований на особисті властивості саме даного боржника (зобов'язання скульптора зробити скульптуру тощо), допускається виконання як самим боржником, так і іншою особою за цього боржника.

Сплачене раніше від настанні терміну виконання зобов'язання не вважається сплаченим неналежно і не підлягає поверненню: «Боржник зобов'язаний заплатити у визначений термін, він є боржником у такому стані, що не може зажадати назад сплачене раніше терміну» [5, с. 361]. Навпаки, платіж умовного боргу в цьому разі прирівнюється до платежу неіснуючого боргу: «У разі помилки сплачений борг, поставлений у залежність від умови, можна буде вимагати назад, поки настане умова; але коли умова настала, то не може бути поставлена вимога про повернення сплаченого» [5, с. 361].

Характерними елементами підстави виникнення зобов'язання з помилкового платежу можуть бути названі такі:

1) здійснення платежу за неіснуючим боргом. Форма здійснення такого платежу значення не має. Це могла бути відмова від певної вимоги (тоді збагаченому залишалось певне майно чи сума грошей), передача суми або іншого майна особі, що не мала права на його отримання. Платіж міг виражатися в безоплатному виконанні робіт на користь певної особи, внаслідок чого вона неправомірно зберегла за собою якусь суму грошей, тощо;

2) відсутність боргу. Відсутність боргу, що також може відбиватися в різноманітних формах: повна відсутність боргу; борг існує, але плата за ним відшкодована не кредитору, а іншій особі, яка мовчазно прийняла платіж, котрий їй не належав. До цих випадків незаборгованого платежу прирівнюється сплата боргу не зобов'язаним боржником, а іншою особою, а також сплата умовного боргу до настання умови.

Проте плата боргу достроково, плата за натуральним зобов'язанням не визнавалися платою за неіснуючим боргом [6, с. 356]. Тобто для успішного застосу-

вання цієї кондикції вимагалось, щоби борг не було встановлено як *obligatio naturalis* і щоби обидва – і той, що сплатив, і той, що отримав дану суму, не знали про те, що борг не було встановлено. Якщо платник знав, що боргу не існувало, то вважалось, що йдеться про приховане дарування. Якщо ж про це було відомо лише особі, що отримала борг, йшлося про *furtum* (зловмисне привласнення чужого майна) [8, с. 290];

3) в основу плати за неіснуючим боргом покладено помилку особи, яка здійснила цей платіж: «І якщо хто-небудь сплатив неналежне, не знаючи, що він не повинен платити, то за допомогою позову він може зажадати назад (сплачено); але якщо він сплатив, знаючи, що він не повинен цього робити, то зворотнє витребування не відбувається» [5, с. 360].

Бажання обдарувати іншу особу (*animas donandi*), відмова від вимоги з цією самою метою не можуть бути підставою виникнення даного зобов'язання.

При цьому мається на увазі існування помилки, яку можна вибачити. Такою помилкою, за загальним правилом, можна було вважати лише *error facti* (помилка у фактах), але не *error iusti* (помилка в існуванні правової підстави) [2, с. 408];

4) предметом цього позову є збагачення за рахунок платежу, що надійшов у склад майна (чи збереження в майні завдяки платежу), чи цінності в їх еквіваленті: «Якщо помилково сплачено неналежне, то підлягає витребуванню назад те саме, що сплачено, чи стільки ж» [5, с. 361].

Із факту сплати незаборгованого (неіснуючого боргу) виникало зобов'язання повернути неправомірно отримане. Таке зобов'язання за своїм характером та змістом наближалось до договірного. Внаслідок цієї причини дане зобов'язання і було віднесене до групи ніби договірних, квазіконтрактних.

Предметом *condictio indebiti* є збагачення особи, що отримала платіж, тобто цінності або ж їх еквіваленти, що додалися до складу майна або збереглися у ньому завдяки платежу (Д. 12. 6. 7.).

Якщо цінність, що додалася, випадково гине, то *condictio indebiti* не надається, тобто ризик випадкової загибелі предметів, що передаються, лежить на особі, яка здійснила платіж. Разом із отриманим платежем повертаються також різного роду припущення (Д. 12. 6.15.).

Позов про повернення майнового надання, мета якого не досягнута (*condictio causa data causa non datorum*), служив як вимога про повернення речі особам, що дали її комусь, зобов'язавши і цього когось щось дати або виконати, але при цьому обов'язок не був виконаним. Квазіконтрактом є зобов'язання, внаслідок якого особа, що одержала майнове надання з певною метою, котра не здійснилася, зобов'язана повернути його тій особі, від якої це майно було одержане.

Це одностороннє зобов'язання, що виникає з огляду на одностороннє волевиявлення. Його підставами могли бути різноманітні надання майнової вигоди однією особою іншій з певною метою. Наприклад, видача боргової розписки в передбаченні одержання позики, встановлення приданого до шлюбу, дарування на випадок смерті, якщо дарувальник пережив того, кому дарував.

Необхідними елементами підстави виникнення зазначеного зобов'язання є такі вимоги:

1) фактичне надання майнової вигоди однією особою іншій. Вигода може полягати в передачі певної суми чи майна, відмові від вимоги та інших фактичних діях на користь іншої особи;

2) надання майнової вигоди з певною метою: боргова розписка видавалася з метою одержання позики, придане встановлювалося з метою укладення шлюбу, дарування здійснювалося з метою надання майнової допомоги тому, кому дарували;

3) мета, для досягнення якої надавалася майнова вигода, не здійснилася: особа, що видала боргову розписку, позики не одержала; придане, встановлене на користь нареченого, не привело до шлюбу; особа, що одержала дарунок, померла раніше за дарувальника. Тут не має значення причина, через яку мета не була досягнута [7, с. 414], юридично байдужим є, чи відбулося це з вини особи, що прийняла надане, чи сталося внаслідок дії випадку.

За наявності зазначених умов особа, за рахунок якої збагатилась інша особа, має до останньої кондикційний позов про повернення зробленого надання [9, с. 484].

За наявності зазначених елементів виникало зобов'язання, з огляду на яке безпідставно збагачена особа зобов'язана була повернути все одержане. При цьому особа, яка виконала престацію, мала право вимагати не лише повернення наданої речі, але й відшкодування заподіяної шкоди.

Позов про повернення майна, що подається на підставі «крадіжки» – зловмисного привласнення чужого майна (*condictio ex causa furtiva*), – служив захисту осіб, у котрих було щось викрадене, і був введений, як вважається, із відрази до крадіїв – *odio furtum*. З цього питання в Дигестах міститься такий фрагмент: «Сабін затвердив для всіх випадків думку древніх, які вважали, що те, що опинилось в кого-небудь внаслідок неправомірної підстави, може бути витребуване шляхом кондикції; такої думки дотримується і Цельс» [5, с. 361].

Цей фрагмент давньоримського першоджерела деякі науковці тлумачили в тому сенсі, що наприкінці періоду республіки шляхом звичаю склалося загальне правило, згідно з яким факт перебування в майні однієї особи цінностей іншої на неправомірній підставі дає можливість зажадати незаконного збагачення.

Однак новітні дослідження в цій галузі доходять висновку, що наведений вище уривок з Дигест Юстиніана не має підстав тлумачитись настільки широко.

Саме для класичного права можна вважати безперечним існування правила про те, що речі, отримані в результаті крадіжки, природно, не стають власністю злодія і можуть бути віндикувані власником. Але «з ненависті до злодіїв», тобто для надання власнику зручностей щодо витребування своїх речей, допустили також і кондикційний позов для повернення вкраденого (позов, що припускає відповідальність за делікт – крадіжку, але заснований усе-таки на одержанні особою цінностей за рахунок майна іншої особи).

Пізніше відомі були й такі випадки аморального чи протизаконного одержання, як повернення того, що отримано особою безчесно, на підставі, що ганьбить її (сюди можна віднести також і крадіжку).

Крім того, було можливе застосування кондикцій в окремих випадках неправомірного одержання особою цінностей за рахунок майна іншої особи.

Хоча кондикційний позов передбачав факт крадіжки в широкому значенні цього поняття, тобто делікт, однак юридичною підставою *condictio ex causa furtiva* був факт збагачення, тобто отримання злодієм певних речей або грошової суми з майна іншої особи [4, с. 218].

Характерною ознакою цього позову є, разом із об'єктивним моментом – збагаченням за рахунок іншої особи, ще й наявність суб'єктивного моменту – недобросовісність, зловмисність особи, яка збагатилася. Оскільки злодій за жодних умов не може стати власником краденої речі, проти нього завжди можна було застосувати віндикацію – позов про повернення власником своєї речі із незаконного володіння злодія. Проте це досить складні процесуальні дії, які потребували великих затрат часу та енергії. Однак проти злодія вимагалася оперативна вимога. Отже, було визнано можливим допустити кондикційний позов для повернення краденого (зловмисно привласненого) майна. Римські юристи виходили з того, що юридичною підставою кондикції з крадіжки є факт збагачення злодія за рахунок власника без достатніх для цього правових підстав.

За об'єктивним змістом кондикція з крадіжки нагадує попередні кондикції і тому для виникнення зобов'язання вимагалися такі самі юридичні підстави. Це квазіконтрактне зобов'язання, на підставі якого злодій повинен був повернути крадене власнику. Кондикція з крадіжки надавалася тільки власнику краденого. Відповідачами могли бути тільки злодії та їхні спадкоємці. Посібники злодія відповідали за деліктним позовом.

Стосовно зобов'язання, яке випливало з кондикції з крадіжки, злодій повинен повернути передусім все крадене в повному обсязі з усім приростом, не тільки з фактично одержаними, а й з тими, які могли бути одержані. Злодій відповідав також за випадкову загибель речі, що відбулася протягом часу між крадіжкою і присудженням. У такому разі він зобов'язаний був оплатити найвищу ціну краденого.

Пізніше дану кондикцію застосовували і для інших випадків неправомірного збагачення однієї особи за рахунок іншої, наприклад при утриманні одним із подружжя речі, що належала іншому. Однак цю кондикцію вже не називали «кондикцією з крадіжки». Застосовувати до взаємин подружжя таке поняття було просто незручно, не етично. Гай зазначав: «Бо для вшанування честі шлюбу заперечують (можливість закладання) до дружини ганебних позовів» (Д.25.2.2.).

Позов про повернення одержаного несправедливо, чи за неправильною підставою (*condictio ex causa injusta*) [11 с. 319].

Такий позов почали називати «кондикцією з незаконної підстави» і застосовувати, окрім зазначених випадків, для витребування закладеної речі після сплати боргу, забезпеченого закладом, а також прибутків, одержаних від цієї речі після сплати боргу.

Спільним для кондикцій із крадіжки та з незаконної підстави була недобросовісність особи, яка збагатилася.

Зазначений позов мав кілька різновидів.

Condictio ob turpem vel ob injustam causam служила захисту особи, яка дала іншій особі щось для того, щоби вона не здійснювала чогось протиправного або аморального, що ця особа і не наважилася б зробити і без наданого.

Іншим випадком є виконання однією особою для іншої зобов'язання, яке їй було юридично або морально заборонено виконувати. Право застосування цієї кондикції мали лише особи, які дійсно щось дали, за умови, що їх самих при цьому не можна було звинуватити в тому, що при передачі речі або виконанні певної дії вони самі вчинили аморально або протиправно: *ubi autem et dantis et accipientis turpitude versatur non posse repeti dicimus: veluti si pecunia datur, ut male iudicetur* – у разі, коли йшлося про аморальність і того, що щось дав, і того, хто це отримав, не можна було вимагати повернення переданого, як, наприклад, коли хтось платив за неправосудне рішення (Д.12.5.4).

Condictio ob causam finitam служила захисту осіб, надавши комусь річ з точно визначеною метою, яка пізніше не була здійсненою. На підставі *condictio ob causam finitam* можна було вимагати повернення боргу через невдячність, повернення завдатку при розірванні договору купівлі-продажу тощо.

Загальна кондикція – повернення майна, одержаного за чужий рахунок за відсутності правових підстав (*condictio sine causa*), – поступово набула поширення поряд із спеціальними кондикційними позовами. Можна вважати, що вона є виразом загального правила, внаслідок якого будь-хто, що збагатився без правової підстави, зобов'язаний був повернути все набуте особі, за рахунок якої він збагатився [1, с. 486].

Кондикційний позов надавався вже внаслідок самого факту безпідставного збагачення однієї особи за рахунок іншої особи без визначення умов позову [4, с. 218].

Condictio sine causa у вузькому сенсі охоплює всі ті випадки безпідставного збагачення, які не підпадають під перераховані спеціальні кондикції. Коло їх є досить широким [2, с. 408].

Приклади подібного роду, що належать до класичного права, можна узагальнити таким чином: кондикція надається в тих випадках, коли речі однієї особи фактично спожиті іншою особою або стали їй належати на праві власності без юридичної на те підстави, внаслідок чого власник речей втрачав можливість подати віндикаційний позов для витребування речі. Тоді замість втраченої віндикації надавалась кондикція.

Література

1. Боголепов Н. Учебник истории римского права. – М., 1885.
2. Гримм Д.Д. Лекции по догме римского права / Под ред. и с предисл. В.А. Томсинова. – М.: Зерцало, 2003.
3. Дождев Д.В. Римское частное право: Учебник для вузов / Под ред. В.С. Нерсисянца. – М.: ИНФРА-М-Норма, 1996.
4. Новицкий И.Б. Основы римского гражданского права: Учебник для вузов: Лекции. – М.: Зерцало, 2000.

5. Памятники римского права: Законы XII таблиц, Институции Гая, Дигесты Юстиниана. – М.: Зерцало, 1997.
6. Підпригора О.А. Римське приватне право: Підруч. для студ. юрид. вищих навч. закладів. – 3-є вид., перероб. та доп. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2001.
7. Підпригора О.А., Харитонов Є.О. Римське право: Підручник. – К.: Юрінком Інтер, 2003.
8. Пухан Иво, Поленак-Акимовская Мирьяна. Римское право (базовый учебник) / Пер. с макед. В.А. Томсинова, Ю.В. Филиппова; Под ред. В.А. Томсинова. – М.: Зерцало, 1999.
9. Римское частное право: Учебник / Под ред. И.Б. Новицкого, И.С. Перетерского. – М.: Новый Юрист, 1997.
10. Санфилиппо Чезаре. Курс римского частного права: Учебник / Под ред. Д.В. Дождева. – М.: БЕК, 2000.
11. Хвостов В.М. История римского права: Пособие к лекциям. – 5-е изд., испр. и доп. – М., 1910.

УДК 347.763

О.С. Фоменко

ОСОБЛИВОСТІ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ДОГОВОРОМ ТРАНСПОРТНОГО ЕКСПЕДИРУВАННЯ

Прошло понад п'ятнадцять років з часу прийняття Україною незалежності. Пострадянські методи управління та ведення господарської діяльності поступово відмирили чи перетворювалися на нові інститути. Нові правовідносини, що зародилися між суб'єктами цивільного обігу, набули на сьогоднішній час цілком завершених, самостійних рис.

Значні зміни відбулися у сфері перевезення. З виходом на світовий ринок українські підприємства як самостійні й незалежні суб'єкти зіткнулися з новими засобами ведення підприємницької діяльності. Перевезення вантажів неможливо було здійснювати без надання супутніх послуг: забезпечення відправки й одержання вантажу, а також інші зобов'язання, які прямо не належать до перевезення, але пов'язані з ним. Ці специфічні послуги надаються численними комерційно-підприємницькими структурами, які займаються морським бізнесом, у тому числі у сфері транспортного експедирування. У Цивільному кодексі України 2004 року (далі – ЦК України) вперше була запроваджена глава 65 «Транспортне експедирування».

Останнім часом українські дослідники зовсім не приділяють уваги дослідженню цього інституту, а ті дослідження, що існували в радянський період, носять одиничний характер, децю застаріли й не відповідають сучасним умовам.

Це невелике дослідження присвячено з'ясуванню особливостей відповідальності експедитора та клієнта за договором транспортного експедирування, аналізу можливості застосування до відповідальності за договором транспортного експедирування загальних положень про відповідальність за ЦК України, формуванню пропозицій щодо вдосконалення правового регулювання відносин у сфері транспортного експедирування в цивільному законодавстві України.

Для досягнення цієї мети у статті поставлені для вирішення такі завдання:

- 1) дослідження правової природи категорії «відповідальність»;